

**ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ
МЕДИКІВ ТА ФАРМАЦЕВТІВ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.)**

**Лутаєва Т. В.
Національний фармацевтичний університет**

У статті висвітлено теоретичні засади та проаналізовано досвід організації самостійної роботи майбутніх медиків та фармацевтів у Харківському університеті другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зосереджено увагу на тому, що самостійна робота студентів була лише складовою їх самостійної навчальної діяльності. Акцентовано, що самостійна наукова робота студентів виступала інтегруючим ядром професійної підготовки.

Ключові слова: університет, самостійна робота студентів, виховання, мотивація, науково-дослідна робота студентів.

В статье раскрыты теоретические основы и проанализирован опыт организации самостоятельной работы студентов (будущих медиков и фармацевтов) в Харьковском университете во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Отмечено, что самостоятельная работа студентов была лишь составляющей их самостоятельной учебной деятельности. Обращено внимание на то, что самостоятельная научная работа студентов выступала интегрирующим ядром профессиональной подготовки.

Ключевые слова: университет, самостоятельная работа студентов, воспитание, мотивация, научно-исследовательская работа.

Lutaieva T. Organization of Future Medical and Pharmaceutical Professionals' Independent Work in Kharkov University (second half of 19th – early 20th century)

The article highlights the theoretical background and practice of future medical and pharmaceutical professionals independent work in Kharkov University in the late 19th – early 20th century.

It is noted that the independent work was not seen in the University's Statutes during that period as a separate form of educational process. The attention was focused on the fact that students' independent work was only part of their independent learning activities.

It was allocated the main factors that promoted effective organization of students' independent work, the main types of students' independent learning activities at the Medical and Physical-Mathematical Faculties in Kharkov University in the late 19th – early 20th century.

It was named the main scholarships for the best research work that were given to the future medical and pharmaceutical specialists in Kharkov University.

The students' independent work was evaluated as an effective mean that stimulated need to future professional improvement.

Keywords: University, students' independent work, education, motivation, research work of students.

Постановка проблеми. Сучасний ринок праці вимагає від випускника вищого навчального закладу не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно їх застосовувати в нестандартних, постійно змінюваних ситуаціях. Надзвичайно важливого значення набуває проблема удосконалення організації самостійної роботи студентів, зокрема майбутніх медиків та фармацевтів, що актуалізує вивчення історичного досвіду організації навчально-виховного процесу у Харківському університеті.

Ступінь розробленості проблеми. Проведений аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що організація самостійної роботи студентів була предметом спеціальних досліджень низки науковців. Специфіка педагогічної діяльності викладачів медичного факультету Харківського університету була розкрита у виданні І. Скворцова та Д. Багалія

[2]. Низка видань радянської доби [9] та періоду сучасності [1; 8] наукового та довідкового характеру містить інформацію про університетську освіту, розвиток медицини й фармації та про видатних учених медико-фармацевтичної галузі, які створювали та розвивали освітні й наукові традиції у вищих навчальних закладах м. Харкова.

Невирішені складові загальної проблеми. Малодослідженою залишається проблема організації самостійної роботи майбутніх медиків та фармацевтів другої половини XIX – початку XX ст. на території України.

Мета статті – визначити теоретичні засади та проаналізувати досвід організації самостійної роботи майбутніх медиків та фармацевтів у Харківському університеті другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самостійна робота студентів (СРС) у вітчизняних вищих закладах освіти досліджуваного періоду українською дослідницею В. Бенера розглядається як діяльність, що здійснювалася у позааудиторній роботі й спрямовувалася викладачем на виховання самодіяльної особистості студента: по-перше, для самостійного засвоєння ним знань у процесі вивчення конкретних наук; по-друге, для розв’язання наукових, практичних завдань й майбутньої професійної діяльності [1, с. 130-221].

У другій половині XIX ст. – на поч. XX ст. Російська імперія стала на шлях капіталістичних перетворень, що обумовило потребу у новій генерації фахівців з вищою освітою. Характерними для даного періоду були суттєві зміни в кількості та соціально-політичних настроях студентства.

Установлено, що в досліджуваний період на молодших курсах університетів Російської імперії поряд з учорашніми гімназистами навчалися особи 25-27 років. Серед останніх багато хто мав досвід самостійного життя. Деякі з них отримували другу вищу освіту. За даними міністерства народної освіти, навесні 1861 р. серед студентів лише 10,2 % належали до кола 16-17-річних, в той час як 82,3 % складали студенти 18-25 років, а решта була ще старшою [9, с. 240]. Найбільш численними були медичні факультети, що

актуалізувало пошуки педагогічно доцільних форм та методів організації СРС саме з майбутніми працівниками медико-фармацевтичної галузі.

Університетський Статут 1863 р. надав право вирішувати питання навчального процесу в університетах Російської імперії факультетським радам. Невдовзі факультети скористалися своїм правом для збільшення практичних занять та організації науково-дослідної роботи студентів. З свого боку, міністерство підтримувало таке прагнення факультетів, вбачаючи в цьому засіб відволікання студентів від громадсько-політичної діяльності [8].

У 1863 р. у Харківському університеті було прийнято проект правил щодо проведення практичних занять. Так, згідно «Правилам для студентів и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете» під час організації практичної діяльності студентської молоді застосовувались такі методи самостійної роботи: а) усний виклад вивчених предметів науки...; б) письмові відповіді на питання, запропоновані викладачем і виконані в його присутності; в) вивчення першоджерел; г) написання творів; д) проведення бесід зі студентами про наукові предмети; є) проведення наукових дослідів у лабораторіях та інших навчально-допоміжних установах [7].

Ефективній організації практичних занять та наукових досліджень у період, що досліджується, сприяв розвиток бази допоміжних установ Харківського університету. Важливою умовою якісної підготовки майбутніх лікарів та фармацевтів вважалася наявність на фізико-математичному факультеті, за яким були закріплені кафедри ботаніки, хімії, порівняльної анатомії та фізіології, таких навчально-допоміжних установ як ботанічний сад, ботанічний інститут, спеціалізовані кабінети й лабораторії [8, с. 221]. Спеціалізовані клініки, кабінети і лабораторії мав медичний факультет Харківського університету.

Важливим чинником активізації пізнавальної діяльності майбутніх лікарів та фармацевтів під час організації їх самостійної роботи у другій половині XIX – на поч. XX ст. була наявність творчих та високопрофесійних науково-педагогічних працівників у Харківському університеті.

Ініціатива науковців сприяла залученню студентів до самостійної роботи в навчально-допоміжних установах, закріплених за медичним та фізико-математичним факультетами.

За ініціативою ординарного професора кафедри фізіології, Івана Петрович Щелкова (1833 – 1909 рр.), на медичному факультеті Харківського університету було створено фізіологічний кабінет з лабораторією. Серед студентів, які займалися науковими дослідженнями в лабораторії, були І. Мечников та В. Данилевський [8, с. 238]. І. Мечников згадував про свого вчителя: «Говорячи про російських фізіологів, не можу не сказати декілька слів про мого вчителя професора І. Щелкова у м. Харкові... Викладання його мало досить науковий характер і супроводжувалося майстерно поставленими експериментами. Щелков влаштував маленьку лабораторію, яка була оснащена необхідними засобами, й дав притулок спочатку двом учням, серед яких – й автору цих рядків. Там я зробив свою першу учнівську працю з фізіології інфузорій» (переклад автора) [4, с. 11].

І. Мечников мав на увазі опубліковану в 1863 р. німецькою та російською мовами роботу «Исследования о Штиле Вортицеллей». От що пише про це О. Мечникова: «Щелков також радив йому поступати на природничий факультет, що більш підходив для чисто наукової діяльності. Ілля Ілліч на це й зважився й став займатися фізіологією в його лабораторії. Тому що юнакові хотілося відразу ж прийнятися за самостійну роботу....» (переклад автора) [4, с. 92].

Вивчення щорічних звітів медичного факультету Харківського університету дозволило встановити, що практичні заняття з професійно-орієнтованих дисциплін мали навчально-наукове спрямування. Заслуговує на увагу той факт, що професор М. Попов (1843 – 1905 рр.) з власної ініціативи впровадив для студентів необов'язкові анатомічні бесіди. Їх сутність полягала в тому, що студенти, в якості домашнього завдання, мали здійснити реферування наданих їм спеціальних анатомічних дисертацій, монографій, брошур, а згодом оголошували ці реферати під час практичних занять у

присутності професора. Надалі відбувалося коментування та обговорення наведеної інформації. У звітній документації Харківського університету зауважувалося, що молодь з бажанням та інтересом поставилася до нововведення, яке передбачало самостійну роботу з анатомічною літературою, опублікованою як російською, так і іноземними мовами [6, с. 30]. Без сумніву, студенти у процесі самостійної підготовки та завдяки таким анатомічним бесідам оволодівали цілим комплексом самостійних науково-дослідних умінь конструктивного, комунікативного характеру.

Самостійна позааудиторна робота студентів медичного та фізико-математичного факультетів передбачала виконання домашніх завдань. Викладачі розглядали їх як обов'язок студента, визначаючи конкретний вид та місце їх виконання, встановлюючи контроль за їх здійсненням.

Відомо, що велика частка засобів наочності з анатомії, фізіології та інших медичних дисциплін, виготовлялася самими студентами не лише під час проведення практичних занять, а й у позанавчальний час.

Самостійна робота студентів, які опановували низку медичних дисциплін, відбувалася на базі університетських клінік. Кожний студент, вивчаючи хірургію, мав спостерігати не менш, ніж двох хворих протягом семестру у хірургічній клініці Харківського університету, якою з 1859 р. по 1897 р. завідував професор В. Грубе (1827 – 1898 рр.). Студенти брали активну участь у прийомі амбулаторних хворих, практикувалися в лікарській діагностиці, робили операції. У клініці студенти опановували нові методи обстеження: ларінго- та цитоскопію, лабораторні дослідження [8].

Засвоєння матеріалу про інфекційні захворювання у 90-і рр. XIX ст. супроводжувалося тим, що студенти-старшокурсники у вільний від занять час відвідували спеціалізований кабінет для огляду та вивчення зліпків, малюнків та інструментів. При таких оглядах завжди був присутнім хто-небудь з ординаторів, який надавав студентам необхідні пояснення [5].

Цікаву форму організації СРС запровадив професор Ірінарх Поліхронієвич Скворцов (1847 – 1921 рр.), який викладаючи гігієну та

епідеміологію студентам четвертого-п'ятого курсів Харківського університету у період 1885-1904 рр., підкреслював необхідність глибокого вивчення впливу зовнішнього середовища на здоров'я людей. Кожний студент протягом року мав здійснювати антропологічні дослідження власної особи та проаналізувати особливості свого поведіння на побутовому рівні. Засвоївши методи дослідження гігієнічних властивостей харчових продуктів, води, повітря, ґрунту, студент викладав результати спостережень у чотирьох особливих «Записних книжках», формулював висновки та здавав свої нотатки професору для заліку. Методичні поради (так звані «Пам'ятні книжки») щодо здійснення досліджень друкувалися в університетській типографії та надавалися кожному студенту [2, с. 427].

На початку ХХ ст. викладачами фізико-математичного та медичного факультетів Харківського університету організовувалися для студентів екскурсії, що відбувалися у вільний від навчання час та сприяли пошуку й накопиченню матеріалів для подальших наукових досліджень. Вивчення звітної документації щодо діяльності Харківського університету дозволяє свідчити, що у червні та серпні 1912 р. викладач кафедри нормальної анатомії А. Зоммер здійснив у супроводі студентів антропологічну екскурсію на Кавказ. Екскурсанти привезли до університету понад 100 черепів для проведення антропологічних досліджень [5, с. 20].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. викладачі медичного факультету Харківського університету намагалися залучати студентів в якості відвідувачів до роботи наукових товариств. Так, на засіданні товариства наукової медицини 17 березня 1896 р. були заслухані повідомлення студентів стосовно їх діяльності в лабораторії професора С. Попова (1850 – 1912 рр.) та професора О. Репрева (1853 – 1930 рр.) [10].

Міністерство народної освіти рекомендувало радам університетів повідомляти інформацію про організацію практичних, індивідуальних занять та семінарів, а також науково-дослідну роботу студентів на різних факультетах в спеціальних звітах.

Інформація про тематику студентських наукових робіт поряд з рецензіями науковців звичайно публікувалася в «Записках Императорского Харьковского университета». Вивчення та аналіз названого історико-педагогічного джерела дозволяє навести приклади оцінки відомими науковцями студентських наукових робіт, виконаних на медичному факультеті Харківського університету (див. табл. 1.).

Таблиця 1.

Інформація про студентські наукові роботи, виконані на медичному факультеті Харківського університету (переклад автора) [2]

Тематика наукових робіт на конкурс	Уривки з рецензій науковців на студентські наукові роботи	Рік
Гемоглобін, кровообіг, м'язова діяльність, вплив мускульної роботи на склад крові.	З рецензії В. Данилевського: «...автор здійснював спостереження не тільки над тваринами, але і над самим собою та паралітиками-хворими.... Досліди автора ... тривали часто з 7-8 години ранку до пізнього вечора; автор виявляє надзвичайну сумлінність і старанність. Експериментальна частина роботи заслуговує найвищої нагороди...».	1892
Дослідження психофізичної реакції на тактильні й болючі подразнення як здорових, так і нервово - і душевно хворих людей.	З рапорту П. Ковалевського: «До роботи автор додає історії хвороб тих, кого він оглядав, ... й низку фотографій. Заслуги автора: ґрунтовне вивчення літератури стосовно даного питання, виявлення знань французької, німецької й англійської мов; розумне й критичне відношення до повідомлень дослідників; улаштування точного апарату для дослідження психофізичних реакцій людини... Це дослідження є внеском у наукову скарбницю».	1892
Зміст соляної кислоти й стан травної здатності шлункового соку при різних захворюваннях.	З рецензії І. Оболенського: «Автор докладно ознайомився з літературою щодо цього питання, ... видно, що він користувався не одними рефератами, а читав і оригінали. Власні дослідження автора відрізняються точністю, акуратністю як у виконанні роботи, так і у викладі її результатів. Висновки автора викликають інтерес».	1893

<p>Про умови, що сприяють утворенню аномальних (інволюційних) форм у різних мікробів, та про їх значення.</p>	<p>З рецензії І. Скворцова: «Надана робота свідчить не тільки про велику працьовитість автора, але й про його наукову підготовку..., а також про вміння ставити наукові завдання й підшукувати належні шляхи для їх вирішення. З огляду на досягнуті їм важливі позитивні результати, я вважав би цілком справедливим нагородити автора золотою медаллю, а саму роботу надрукувати в «Записках» нашого університету».</p>	1899
<p>Дослідження периферії сітківки людського ока стосовно її світлочутливості й здатності розрізняти форми й рух.</p>	<p>З рецензії проф. Л. Гіршмана: «...роботу невідомого автора не можна вважати цілком закінченою щодо запропонованого завдання, йому треба дорікнути за деяку неясність і туманність у викладі й оборотах мови. Незважаючи, однак, на ці недоліки й беручи до уваги масу досить сумлінно витраченого часу на ознайомлення з літературою з даного питання, досить ретельно проведені дослідження, що дали йому цінні результати й право висловити згадані висновки, я вважаю роботу автора цілком гідною нагородження золотою медаллю».</p>	1899
<p>Порівняльне дослідження впливу нервів у тканинах, що є здоровими й позбавлені іннервації.</p>	<p>З рецензії А. Подреза: «Зауваження, яке можна зробити авторові, це зайва обережність.... Автор не скористався всіма фактами, які йому вдалося здобути експериментальним шляхом і не висловив усього того, що за цих умов міг би повідомити... Але це зауваження скоріше обертається на користь автора. Тому, що виявлені цим учинком скромність і боязненість указують на його серйозне ставлення й повагу до наукових питань, що як відомо вважається ознакою майбутнього серйозного й правдивого наукового дослідження.... Я вважаю, що робота невідомого автора заслуговує нагороди. Але з причини деяких істотних недоліків у її викладі й незакінченості роботи, я запропонував би факультету нагородити її автора срібною медаллю».</p>	1902

Кожна самостійна наукова робота студента подавалася для розгляду на конкурс за вказаним девізом, прізвища виконавців не зазначалися. Зокрема, робота М. Саксоганського «Порівняльне дослідження впливу нервів у тканинах, що є здоровими й позбавлені іннервації» (1902 р.), супроводжувалася девізом «post hoc, ergo propter hoc» («після цього, отже з причини цього»).

Результати наукового пошуку дозволяють свідчити, що перелік конкурсних тем в останній чверті ХІХ ст. став більш різноманітним, проблемним та практико-орієнтованим. Наведемо приклади конкурсних тем на здобуття медалей: «Про медико-поліцейське значення посуду» (1876 р.) [2, с. 93], «Дієта хворих в лікарняних закладах м. Харкова з вказівками а) на форми хвороби, за яких вона застосовується та б) на її склад, спосіб приготування та розподіл протягом доби» (1884 р.) [2, с. 108], «Біологічне та хімічне дослідження різної води м. Харкова» (1887 – 1888 рр.) [2, с. 428], «Вплив хронічного алкоголізму на плин різних хворобливих процесів» (1889 р.) [10], «Шляхом дослідів над тваринами дослідити, який спосіб gastroenterostomiae необхідно вважати корисним для практичного лікаря?» (1899 р.) [2, с. 168].

За умови успішного виконання наукової роботи, відбувалося нагородження студентів золотими та срібними медалями. Зазвичай, нагороди та медалі роздавалися під час святкового засідання університету у день його річниці. Для підтримки серед студентів інтересу до наукової праці були також встановлені премії. Проведений науковий пошук дозволив встановити низку іменних стипендій для майбутніх медиків та фармацевтів: за кращу наукову роботу у галузі хірургії імені В. Грубе [11], за кращий твір з бактеріології та взагалі природничих наук імені Л. Ценковського, за кращу роботу з природничих наук ім. А. Павловського [6, с. 25].

Зазначимо, що самостійні наукові роботи студентів, що вирізнялися оригінальністю викладу і оформленням, публікувалися у періодичних виданнях Харківського університету. Прикладом такого заохочення

самостійної наукової роботи студентів є публікація у «Записках Императорского Харьковского университета» дослідження стопи людини, що було виконане Володимиром Петровичем Воробйовим за часів його студентства на початку ХХ ст. [5, с. 1-40].

Самостійна наукова робота майбутніх фахівців медичної та фармацевтичної галузі зосереджувалася і на виданні та підготовці разом із професорами університету курсів лекцій, альманахів, збірників науково-літературних праць тощо. Так, при університеті студентський гурток шанувальників природи видавав збірник праць. У 1916 р. був опублікований путівник «По окрестностям Харькова», складений членами гуртка натуралістів під редакцією професора В. Арнольдї [8, с. 298]. Професор Володимир Платонович Крилов (1841 – 1906 рр.) у 1893 р. видав двома книгами патолого-анатомічні дослідження студентів старших курсів медичного факультету [5, с. 32].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений науковий пошук показав, що необхідність ефективної організації СРС в другій половині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. обумовлювалася як потребами Російської імперії в пореформений період у фахівцях з вищою освітою, здатних сумлінно виконувати професійні обов'язки, так і суттєвими змінами в кількості та соціально-політичних настроях студентства.

Теоретичні засади організації навчально-виховного процесу в Харківському університеті (зокрема на медичному та фізико-математичному факультетах) визначалися у період, що досліджується, нормативними документами Міністерства народної освіти. У зазначений період в університетських статутах СРС не розглядалася як окрема форма організації навчального процесу у вищій школі. Однак, одне з основних завдань організації навчально-виховного процесу в університетах полягало у вихованні самодіяльної особистості, що передбачало закріплення та поглиблення знань; формування навичок самостійної пізнавальної діяльності; розвиток вмінь щодо самостійної розумової праці.

Основними чинниками, що сприяли ефективній організації СРС на медичному та фізико-математичному факультетах Харківського університету були розвиток бази допоміжних установ, наявність творчого потенціалу науковців та пошуків їх науково-дослідної діяльності, мотивація студентів до виконання ними самостійної роботи через надання їм морального та матеріального заохочення.

У досліджуваній період СРС була лише складовою самостійної навчальної діяльності, а самостійна наукова робота виступала інтегруючим ядром професійної підготовки. Серед основних видів самостійної навчальної діяльності студентів на медичному та фізико-математичному факультетах слід відзначити: бесіди зі студентами про наукові предмети; наукові дослідження (аналіз літератури, порівняння, прогнозування, лабораторний експеримент, спостереження та самоспостереження тощо); огляд хворих та діагностика хвороб на базі клінік; реферування спеціальної літератури; виготовлення засобів наочності; участь у конкурсах студентських наукових робіт; виступи у наукових гуртках та товариствах; видання та підготовка разом із професорами університету курсів лекцій, альманахів, збірників науково-літературних праць; участь в навчальних екскурсіях.

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що СРС на медичному та фізико-математичному факультетах Харківського університету другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була дієвим засобом спрямування майбутніх фахівців на свідому та відповідальну діяльність в медико-фармацевтичній галузі, стимулювання творчого підходу до виконання професійних обов'язків, виховання потреби у самовдосконаленні, усвідомлення готовності до рішення соціально-значущих професійних завдань.

Перспективу дослідження ми вбачаємо в подальшому широкому комплексному вивченні особливостей організації навчально-виховного процесу на медичному та фізико-математичному факультетах Харківського університету.

Література

1. Бенера В. Є. Самостійна робота студентів у вищій школі України : історичні трансформації (друга половина ХІХ – кінець ХХ ст.) : монографія / В. Є. Бенера ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 640 с.
2. Записки Императорского Харьковского университета [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://escriptorium.univer.kharkov.ua>
3. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под. ред. проф. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Х. : Изд-во университета, 1905-1906. – 471 с.
4. Мечников И. И. Страницы воспоминаний / И. И. Мечников. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1949. – 287 с.
5. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1893 г. // Записки Императорского Харьковского университета. – 1894. – Кн. 2. – С. 25.
6. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1907 г. // Записки Императорского Харьковского университета. – 1908. – Кн. 1. – С. 1-40.
7. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1867. – Т. 3. – С. 904-925.
8. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
9. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 320 с.
10. Южный край. – 1888. – 4 октября.
11. Южный край. – 1899. – 11 апреля.